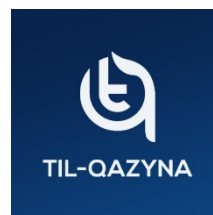




Қазақстан Республикасының
тәуелсіздігіне 30 жыл толуына арналған
**«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ



Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне
30 жыл толуына арналған
«ҰЛЫ ДАЛА ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ:
ТІЛ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік
онлайн конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

1-кесте. Д.Исабеков шығармаларындағы заттанған сөздердің қолданысы

Автор шығармалары	Қолданыстағы толық заттанған сөздер саны:	Қолданыстағы контекстік заттанған сөздер саны
«Бейтаныстар»	5	67
«Жасырынбақ»	7	41
«Өжет құстар»	5	51
«Бодау»	11	69
«Қарлығаштар»	4	39
«Мәңгілік қағида»	8	55
«Бекет»	7	46

Қай кезеңде болмасын жазушылардың шығармасы сол заманының айнасы іспеттес. Әдебиеттің дамуы тілмен, тілдің дамуы әдебиетпен тікелей байланысты. Қазіргі қазақ прозасы ұлттық мәдениеттің алып тірегі мен қадір-қасиетінің көрінісі іспеттес. Жазушы көкейіндегі, халық тұрмысындағы мәселелердің шығармаларда бейнеленуі қай заманда болмасын маңызды. Осылайша оқырман назарын аудартуда әрі шығармаларды көркемдік тұрғыда байытуда заттану маңызды рөл атқарады. Оның образ қалыптастырудағы, бейнелі, көркем сөз қолданыстарын жеткізудегі маңызы мен қызметі әлі де тың ізденістерге жол ашады.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы, 2007. – 244 б.
2. Амирова Ж. Функциональные аспекты субстизации в казахском языке. – Алматы, 2009. – 232 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – 4-том. – Алматы, 2011. – 752 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – 14-том. – Алматы, 2011. – 800 б.
5. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 552 б.

Абитжанова Ж.

филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІК ТҮЗУ
НЕГІЗДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Тіл – ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан, халықтың танымы мен мәдениетін, даналығы мен талғамын көрсететін баға жетпес қазына. Оның бойында сан ғасырлық аса бай ұжымдық тәжірибе көрінісі сөз байлығында сақталған. Бүгінгі таңда өз жалғасын тапқан сөздік жасау ісінде, тілдегі сөздерді толықтыру, сөз маржандарын сөздік қалпына түсіріп жинақтау, жүйеге салып, әрқайсысының мән-мағынасын ашып, халыққа ұсыну – қазақ тіл білімінде үздіксіз атқарыла беретін игілікті іс.

Түсіндірме сөздік бір тілдің негізгі сөз байлығын қамтып, сол тілдің әдеби тілінің нормасын түзеді. Түсіндірме сөздік жасаудың екі түрлі жолы бар: 1) тілдегі сөздер алфавит тәртібімен реестр түрінде беріледі; 2) сөздік ұя жүйесімен жасалады. Түсіндірме сөздіктің ұя жүйесімен жасалған түрі – В.И.Дальдің сөздігі [1]. Бұл сөздік кітаптың көлемін ықшамдау жағынан пайдалы (сөз саны аз, төркіндес топтастырылған сөздер, сөз төркіні). Көлем жағынан қарайлас, В.И.Дальдің сөздігінде 200 мыңнан астам сөз, ал Д.Н.Ушаковтың сөздігінде 85000 сөз қамтылған [2]. Сөзді ұялы сөздіктен іздеген қиын, сондықтан бүгінгі сөздіктерде ұя жүйесімен жасау кездеспейді. Түсіндірме сөздік түзуде сөздік құрамдағы сөздерді зерделеп, олардың стильдік айырмашылығын білу, тілдің лексикалық байлығын неғұрлым қамту өте маңызды болып келеді. Сөздікте күнделікті қарым-қатынаста жүрген сан алуан сөздер, олардың әртүрлі нұсқалары, жергілікті сөз байлығы, кәсіби лексика мен терминдер, көнерген және жаңа сөздер қамтылып, лексикалық, грамматикалық, стильдік мән-мағыналары біршама сипатталып, иллюстрациялық материалдар беріледі.

Қазақ тіліндегі сөздердің мән, мағынасын ұғындыратын, лексика-грамматикалық, мағыналық, стильдік үлгілерін көрсететін лұғаттық, анықтамалық құралды *қазақ тілінің түсіндірме сөздігі* дейміз. Бір томдық түсіндірме сөздік – күнделікті қарым-қатынас аясында жиі жұмсалатын, тілдің бүгінгі таңдағы нормасын көрсететін сөздіктің түрі. Ол қоғамдық өмірдің салаларында жиі қолданылатын сөздерді, лексикалық, стильдік нормаға сай жұмсауда тіл тұтынушыға бағыт-бағдар беруді көздейді. Бір томдық түсіндірме сөздіктің ықшам түрі тілдің тарихи өзгерістері мен қазіргі тіліміздегі жиі қолданылатын лексиканың жай-күйін зерделеуде таптырмас құрал екендігі айқын. Сөздік түзу ісі – отандық және әлемдік дәстүрлердің теориялық зерттеулеріне сүйенетін, адамзаттың даму жолын айғақтайтын рухани мәдениеттің жазба шежіресі. Тілдің даму барысында тілдік өзгешеліктер орын алады, яғни сөздер ескіреді, жаңарады, бұл өзгешеліктерді түсіндіру ісімен түсіндірме сөздіктердің арнаулы түрлері жасалады.

Елімізде бірнеше сөздік жарық көрген: 1) екі томдық түсіндірме сөздік (1959-1961, жалпы редакциясын басқарған – Исмет Кеңесбаев). Мұнда 18135 сөз, 3371 фразеологиялық тіркес қамтылған; 2) он томдық академиялық сөздік (1974-1986, жалпы редакциясын басқарған – А.Ысқақов). Мұнда 66994 атау сөз, 24508 фразеологиялық тіркес қамтылған, барлығы 91502 лексикалық бірлік алынып, оларға 103708 мағыналық сипаттама берілген. 3) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (1999, 2008, жалпы редакциясын басқарған – Т. Жанұзақов). Мұнда 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі қамтылған. 4) Қазақ сөздігі (қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) (2013, жалпы редакциясын – басқарғандар – Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов).

Сөздердің уәжділігі, мағыналық ерекшелігі, жасалу сипаты, танымдық негізділігі – маңызды теориялық мәселе. Сөздердің мағыналық өрісі, оның тарихы, уәжділігі, көркем ойлау жүйесі – ең өзекті мәселелердің бірі. Ғалым Р. Сыздықова былай дейді: «Сөз мәдениеті» – тек тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларын бұлжытпай («сықитып») дәлмедәл сақтау ғана емес, айтпақ ойды тыңдаушыға (оқырманға) жүрекке жылы тиетін, «айналасы теп-тегіс жұмыр келген», әсерлі етіп жеткізу жайын да қамтуға тиіс [3, 2-б.]. Бұл – «тіл байлығы» деп аталатын коммуникациялық сапаның объективті құбылыс екендігін көрсетеді. Жоғарыда айтылған әңгімеге қарағанда, тіл байлығы тек лексикамен ұштасып жатады. Шынында, солай болғанмен, «тіл байлығы» деген ұғым сөздің лексика-фразеологиялық топтары ғана емес, ана тілінің синтаксистік, морфологиялық жүйелерін де қамтиды. Тек лексикасына қарап кез келген тексттің тілі бай деуге болмайды. Тілдің морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдері, лексикалық қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды [2].

Тілдегі сөздер аспан әлеміндегі жұлдыздар тәрізді. Жарығы бар, көмескісі бар, қас-қағым сәтте пайда болып, қас пен көздің арасында ғайып болатын ғұмыры келтелері бар... Қазақ тіліндегі сөздердің саны қанша? Оның дәл санын ешкім айта алмайды. Ешбір тілде сөздің санын математикалық дәлдікпен айту мүмкін емес. Бірақ тіліміздегі сөздердің мыңдап, жүз мыңдап саналатыны белгілі. Әр түрлі заттар мен құбылыс атауларын білдіретін сөздерді мол қамтыған, жіпке тізгендей саралап берген сөздіктердің өзінде сөз саны жарты миллионға жетпейді, ерекшелігіне қарай толық сөздіктің өзінде кісі аттары, фамилиялары, жер-су атаулары, тым тар өрісті терминдердің қамтылмай, шеткері қалып қоятындығы белгілі. Оның үстіне кейбір сөздердің 20-30-дан астам мағынасы бар. Сөздің контекстегі мағыналық қырларын түп-түгел қамтыған сөздік лингвистика тарихында әлі жасала қойған жоқ. Кейде тілді теңіздей терең деу оның осындай сарқылмас байлығына байланысты айтылса керек. Егер ұшан-теңіз байлыққа ие тілден керегімізді алып, кәдемізге жарата білуге дағдыланбасақ, сөз жоқ, тіліміз (сөз қолданысымыз) жұтаң тартып тұрар еді [3, 30-31-б.].

Сөздік түзу барысында ауыспалы мағыналы сөздердің кейбір олқылықтары мен кемістіктерін жөндеу бойынша мына жолдарды атап көрсетуге болады:

1) ауыспалы мағыналы сөздердің анықтамалары мен түсіндірмелерін, стильдік мағынасы мен қолдану аясын нақтылай түсу;

2) сөз байлығын көрсететін тілдік бірліктердің жарыспалы қолданылуы немесе жаңа мен ескінің ығысу үдерістерін айқындау;

3) сөзге қатысты тұрақты сөз тіркестерінің қатарын көбейту;

4) екіншілік аталымдағы тілдік бірліктердің қабатын молайту;

5) тілдің лексикалық байлығын еселей түсу;

6) сөздіктің кейбір ертедегі идеологиялық цензуралық қысымдар мен тыйымдарға сәйкес шектелген иллюстративтік материалдарын кеңейту, жетілдіру, алмастыру;

7) тілтанымдық жаңартулар, стильдік белгілер, жан-жақты этимологиялық ақпараттар, мемлекеттік тілдегі заманауи жаңалықтарды қамту.

«Қазақ сөздігіне» [4] *далда, диуал, махир, мәдіга, мәулім, минат, нада, нажасат, назыл, сақы, сақыр, сенек, сер, сират, тамиг, тотия* т.б. сияқты біраз ескі кітаби тілдік бірліктерді енгізуге болады.

Далда – *қаға беріс немесе тасалап тұратын нәрсе*. Сандыққа жүкке жиған түсіп қалып, жүн-жұрқа қалған жатып *далдасында* (М.Ж. Көпейұлы «Бөгелген хат»).

Диуал – *үйдің қабырғасы*. Ықыласпен иманынды сақтаңыздар, Мешіт сал, намаз үшін, *диуал* ұрып (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Махир (ар.) – *шебер*. Баяндайын қалаға медресе, мешіт салдырдың! Ғылымға *махир* молланы әрбір жайдан алдырдың (М.Ж. Көпейұлы «Мұса Шорманұлы»).

Мәдига, мәдіга – *тілек*. Біріміз ғалып болып өліп кетсек, Ұрыспай-ақ *мәдигамыз* бітеді тез (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»). – Ай, шаһариар, Көңілімде айтатұғын бір *мәдигам* бар (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»). Естіңіз, ай, арабтар, Бұл жерге келмегімде *мәдигам* бар (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»).

Мәулім – *мата-кездеме атауы*. Парша менен мәулімді, боз, бояқтай жұмсаған, Жорға менен жүйрікті, Тай құнандай жұмсаған (М.Ж. Көпейұлы «Тәтиді жоқтау»).

Миннат, минат – *парыз, міндет*. Изет, қайыр; шүкірлік; міндет, борыш. Бес парыз мұсылманға *минат* болған, Ораза, намаз, зекет, қажы, – ол – нұр иман! (М.Ж. Көпейұлы «Жарапазан»).

Нада – *дауыс қылу, зарлау, шақыру*. Алладан майшақ күні *нада* келген, «Аруағың мүкімін мен!» – деп әуез берген (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Нажасат – *лас, кір*. Біз жүрміз тазаланып, арыла алмай, *Нажасат* үстімізге жұққан боқтан (М.Ж. Көпейұлы «Қолыма қағаз, қалам алайын да»). Уа, дүние, әуреленіп, өте шыққан, *Нажасат* батпағына бізді тыққан (М.Ж. Көпейұлы «Табылар мергенге де бұқтырушы»).

Назыл – *түсіру, жіберу*. Алладан *назыл* болып қалам түсті, Білдірді халал, харам – әрбір істі (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»). Зекетті малыңыздан һәм ада қыл, Аятпен *назыл* болған «Құранда» бұл (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Сақы, сахи – *қолы ашық, мырза, жомарт*. *Сақының* қылған қайыры сел болады, Решетке бізге қорған қайдан болсын?! (М.Ж. Көпейұлы «Күйеу Мағзұм мен Аруақтар»). Қылыңдар *сахилықты* жастан машық, Жомартқа сегіз ұжмақ есігі ашық. *Сахи* адам – бір Алланың сүйер құлы, Болса да бөгеті жоқ қандай пасық! (М.Ж. Көпейұлы «Ағашсыз жапырақ»).

Сақыр – *тозақ*. Тым *сақыр* тажа сыйды сенен көрдім, Мен-дағы ондай-мұндай айтып жүрдім (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»).

Сенек – *үйдегі кіре беріс бөлме, дәліз*. Қойған соң беріп Құдай тіл мен жақты. Қалқайған ол үйде бар екі *сенек* (М.Ж. Көпейұлы «Бір үйге»).

Сер (пар.) – *бас, тау басы*. Екі өсім: мал мен басқа бірдей келіп, Кеңітіп шалқып жатыр *сер* қоныстай (М.Ж. Көпейұлы «Хұсайын Боштайұлы»).

Сират (ар.) – *көпір, өткел, жол*. Күнәһар үмбетімді өткізгеймін, *Сиратқа* қарағайсың назар салып (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Тамиг – *дәм ету, тілемсектік, ашкөздік*. Артқаным бәріне де *тамиг* еді, Біреуін тілеушілер талап кетті. Иініне ала қоржын салған алды, Қайыр сұрап жұрт тиышын алған алды (М.Ж. Көпейұлы «Шайтанның саудасы»).

Тотия – *көзге жағатын дәрі, сұрмелейтін бояу*. Табылмас көзге *тотия* ем дәрідей, Қолынан әр жақсылық келген кісі (М.Ж. Көпейұлы «Адам екі түрлі»).

Уасуаса – *шайтанның азғыруы, адамдарды арбауы*. Өз өлігін осынша өзі қорлап, *Уасуаса* бір жұмысты шайтан салған (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр-Жүсіптің Шабдар атпен айтысқаны»).

Фарағат (ар.) – *бос, бос уақыт; тынығу, дем алу; тыныштық*. Келмейді тілім сақау, айтар сөзге, *Фарағат*, рақат жазған жоқ-ты бізге (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр-Жүсіптің қарғамен айтысқаны»).

Хадден (ар.) – *шектен, шамадан тыс*. Бұл соғыс қатты болды *хадден* өтіп, Арабтарды Абыраһа жеңді күші жетіп (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»). Расул һәм құжырасына қайтып келді. Кеселі *хадден* өтіп, қатты ауырды (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»). Өңмеңнен естіген сөз өткен екен, Қайраты *хадден* асып кеткен екен (М.Ж. Көпейұлы «Ханымбике»).

Хауыз (ар.) – *бассейн, су қоймасы*. Ол жерден, нұр дидарым, кез болмасаң, *Хауыз* кәусар кiнарына барғыл және! (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Шанаһ – *ешкі терісінен жасалған, ас құятын ыдыс*. Қуады, дүние, сені, барша халық, Сен деп жүріп өмірі өтер, ғапыл қалып. Сен иттің жаның ырза, жолдасың сол. Ішпей, жемей, *шанаһқа* қойса салып (М.Ж. Көпейұлы «Ит дүние»).

Шаңқау (жерг.сөз) – *шөлдеу*. Біледі шөлдеп, *шаңқап* ішкен ауыз, Ынтығы құрып соған анадайдан (М.Ж. Көпейұлы «Бір үйге»).

Шарпы – *жарты, жартылай*. Расулдың жасы *шарпы* қырыққа келіп, Айтайын пайғамбарлық келгенлерін (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»). Ыдырыстан мұжыр болып туды бала, Расулдың нұр *шарпы* келді аңа (оған) (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың нұры»).

Шешма, шишма (пар.) – бұлақ, көл. Қанша білмес наданды жөнге салып, *Шешманың* толып жатқан көзін ашқан (М.Ж. Көпейұлы «Исабек Ишан»). Жеріне жүрген, тұрған үлгі шашқан, *Шишманың* тұнып жатқан көзін ашқан (М.Ж. Көпейұлы «Қамаралдин хазірет») [5].

Бір де бір сөздікке енбеген *дүрисат, зұрпат, лаулақ, ғымырақ, маһыр, мәсдар, нәксі, нәуе, некей-некей, немәрт, пакзе* т.б. сияқты тың сөздерді бір томдық түсіндірме сөздікке енгізген тиімді болады.

Дүрисат. Тозақта жанған оттан сақтаныңыз, Жәннатта отырарсыз һәм *дүрисат* (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»).

Зұрпат. Онан соң Жүсіп ишан шыққан заттан, Шұбар төс, шынжыр балақ *зұрпаттан* (М.Ж. Көпейұлы «Исабек Ишан»).

Лаулақ. Кигізді ғымырақ тәж, *лаулақ* тонын, Көрсетті тура өзіне барар жолын (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр Жүсіп пен Жүніс Шалқарбайұлы»).

Маһыр – *әуес. Маһыры* насирасына зейіл (зайыл) болмай, Ері өлсе, өзінде қыл ықтиярын (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»). **Мәсдар** (пар.) – *бастау, қайнар көз*. Онда бар Хақ жаратқан екі *мәсдар*, Маседары наху сарыфтың болмайды астар (М.Ж. Көпейұлы «Бір үйге»). Миқан. Ұнатқан моллалығын тамам алаш, Сықылды іздеп таппас *миқан* ағаш (М.Ж. Көпейұлы «Қамаралдин хазірет»). **Нәксі**. Бұл күнде есек пенен ат та бірдей. Жарамай *нәксі* менен затта бірдей (М.Ж. Көпейұлы «Дүниеге көңілі қалғандықтан, сөйлеген сөзі»). **Нәуе**. Бұлбұлдай сайрап жүрген *нәуе* жуаны, Қапалы болып жатыр, жүзі сары.– Өсиет, жаранларым, құлаққа ал! – деп, – Бұлайша күйге түсті біздің хал! – деп (М.Ж. Көпейұлы «Шайхы Ысқақ»).

Некей-некей. Гүл жүзді (жүзлі), шырын сөзді, бал сілекей, Аяғын келер басып *некей-некей* (М.Ж. Көпейұлы «Хор қыздарының хикаясы»).

Немәрт. Кетеді *немәрт* адам сөзді жұтып, Бұл сөзді тірі жүрсен, кетпе ұмытып (М.Ж. Көпейұлы «Сыздық Мешімбайұлына»).

Пакзе. Тазалап *пакзелеп* алып келді, Көрсетті сандықты ашып барлық жанға (М.Ж. Көпейұлы «Өліп тірілген Шаһызада»).

Пітә – *қаракүйе*. Берген аста береке бар, бермеген аста *пітә* бар (М.Ж. Көпейұлы «Мұхаммед пен Әбужаһил»).

Рәсүр. Қатынның басын сонда алдырыпты «Сен мені жұртқа *рәсүр* қылдың, – деп, – мат!» (М.Ж. Көпейұлы «Сүлеймен мен Байғыз»).

Рида – *ихрамның екі кесек матасының белді орайтын бөлігі*. Ихрам киіп, *рида* біз байланып, Жүгірдік Байтолланы жеті айналып (М.Ж. Көпейұлы «Ізбас қажы»).

Сарқарда/сарғарда. Ұстады екі адамын пенде қылып. Хасымның *сарқардасы* Нәуфіл еді (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»). Меккенің сол кездегі *сарғардасы*, Мұтылаб Абиғашым еді басшысы (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»).

Сүлтік. Алғаным – бір мырзадан *сүлтік* торы, Жануар күрейсіге малдың зоры (М.Ж. Көпейұлы «Бердібек Қазанғап ұлына»).

Талас-бақас – *күндес, көре алмаушылық*. Келмеген *талас-бақас* біздің ойға, Тағылар мұндай мінез мін боп бойға (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр Жүсіп пен Жүніс Шалқарбайұлы»).

Тамкүн – *шейіт болу*. Меккенің адамдары *тамкүн* болды, Лаж жоқ, тазартпасқа болмады, әні! (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»).

Тапиқа. Меккеден халықтың бәрі көшіп шығып, Малымен манхикүм *тапиқаға* барып кірді (М.Ж. Көпейұлы «Абыраһа мен Мұғылаб»).

Түпіл. Бір дарактан кеме қылған, *Түпіліден* топан қылған (М.Ж. Көпейұлы «Өлеңмен берілген аят»).

Хұмайын. Дәл отыз бес жасында, *хұмайын* қонып басына, Жасауылдық шен алып, екі медаль және алып, Бриллиант жүзік салған, баршасы бір жол алған (М.Ж. Көпейұлы «Мұса Шорманұлы»). Халыққа шопан құт болдың, *хұмайын* дәулет құсындай. Өзгеше туған ер едің, басқаға парың қосылмай (М.Ж. Көпейұлы «Мұса Шорманұлы») [5].

Ескі қазақ жазба тілінде белсенді қолданысқа түскен сөздердің бірі – *үшбу*. Бұл сөз «Қазақ сөздігінде» орын алған, алайда оның сөз тіркестерінде көрініс тапқан мағыналық реңктерін де сөздікте берсе, тарихи сипаты ашылар түсер еді. Мәселен, өз дәуірінде белсенді қолданылған сөз тіркестері: *үшбу пәле, үшбу күні, үшбу сөз, үшбу түні, үшбу заман, үшбу іс, үшбу жер, үшбу жай, үшбу жол* т.б. Мысалдар келтірейік: Она (андан) соң рұқсат (ұлықсат) берсе, дінге түс, Атаммен ақылдасып *үшбу түні* (М.Ж. Көпейұлы «Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»). Пайғамбар оларға айтты: – Бергіл һаман, Достық – деп, – білдіргені – *үшбу заман!* (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»). Қысас бірлан *үшбу істі* қылып едім, Көңілімде болған үшін болмады ғам (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың соңғы тілегі»); Және бар *үшбу жерде* бір нақлият, Әбулһайыс Самарканд атты (атлы) бір дат (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»). Не қылдың, сол алтынлар бүгін қайда? Ғайша айтты: Баршасы һәм *үшбу жайда* (М.Ж. Көпейұлы «Пайғамбардың өсиеті»). Құдайым несіп етсін *үшбу жолды*, Жеткізгей талап қылған мүмін құлды (М. Ж. Көпейұлы «Ізбас қажы») [5].

Сондай-ақ ескі қазақ жазба тілінде белсенді қолданылатын *дүр* сөзіне қатысты *дүр өлең, дүрдің тасы* т.б. сөз тіркестерін енгізуге болады: Әдетің: *дүр өлеңге* аят жазбақ, Тымшым қып (тамасын қор ғып) біреудің ғайыбын қазбақ (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр-Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысқаны»). Бұ сөзбен періштелер қосты басын, Көргелі тамаша етіп *дүрдің тасын*. Алдынан әдеппенен (әдеп бірлан) сәлем бер; Баршасы бірдей қойып шын ықыласын (М.Ж. Көпейұлы «Мәшһүр Жүсіп пен Жүніс Шалқарбайұлы»).

«Қадамжай» сөзін ешбір сөздіктен кездестіре алмадық, яғни бұл сөзді түсіндірме сөздікке ендірген тиімді әрі оны «аялдама» сөзін алмастыратын нұсқа ретінде де қарауға болады. *Қадамжай* – тоқтайтын, аялдайтын орын. Мәшһүр Жүсіп Көпеев «қадам» сөзінен (тоқтайтын, аялдайтын) орын, аялдама сөзінің баламасын *қадамжай* сөзін жасайды. Мысалы: *Қадамжайы* шат болған, Ол һыжыраға маһи болған (М.Ж. Көпейұлы «Өлеңмен берілген аят».).

Әрбір сөз – кодталған тарих, оның бойынан халықтың тыныс-тіршілігі, мәдениеті, салт-дәстүрі, танымы, сөз шеберлігін зерделейміз. Олай болса, түсіндірме сөздік – халықтың айнасы, жүріп өткен жолы, қатпарлы тарихы, оны айнытпай сол қалпында халыққа ұсыну – тіл жанашырларының міндеті.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Даль В.И. Толковый словарь. – М., Гослитиздат, 1935.
2. Толковый словарь русского языка. Под ред. проф. Д.Н.Ушакова. – М, 1935.
3. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. -75 б.
4. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртотымдық үлкен түсіндірме сөздігі). Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 бет.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдері // <http://bilim-all.kz>

Ысқақ Б.

филология ғылымдарының кандидаты,
Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» орталығы

**М.ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛУҒАТ АТ-ТҮРК» ЕҢБЕГІНДЕГІ
МӘСДАР ЕТІСТІК: ЖҰМСАЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**

М.Қашқаридың «Түрік сөздігінде» етістік және оның категориялары, атап айтқанда, рай, жақ пен шақ, салт, сабақты етістік, етіс жан-жақты, нақты мысалдарымен сипатталады. Сонымен бірге сөздікте «мәсдар етістік» термині кездеседі. *Мәсдар* – етістіктің, етістіктің немесе етістік зат есім формасын білдіретін термин. Шығыс тілдерінің грамматикасында, негізінен араб, сондай-ақ иран, түркі, Солтүстік Кавказ тілдерінде қолданылады. Етістіктің бұл түрі V-VIII ғасыр аралығында өте сирек қолданылса, М.Қашқари заманында өнімді етістікке айналған. Оған дәлел – М.Қашқаридың оған үлкен мән беріп, талдау жасағаны. Бірақ осы уақытқа дейін түркологияда ғалымның мәсдар етістік туралы зерттеуіне көп көңіл бөлінген жоқ. Түрколог ғалымдар бірер сөйлем мөлшерінде аздаған пікір айтумен шектелген: А.Н.Кононов: «М.Кашгарский делит масдары на 1. сообсветственные масдары: *барды* – «он ушел», *келді* – «он пришел», *барыр* – «он уйдет», *келир* – «он придет»; 2. несобственные масдары, «представляющие собой словосочетание» *менинг барығым болса, манга тушғыл* – «если мне случится пойти, присоединяйся ко мне!» *кейик келиги болса, оқта* – «если сайғак подойдет, стреляй!». Этот же тип масдара представлен в следующих словосочетаниях: *барыг барды* – «он много ходил», *тепик тепти* – «он долго топтал ногами» деп пікір айтады [1, 3-б.].

«Мәсдар етістік» термині қазіргі қазақ тілінде жоқ екені белгілі. Оған «Сөздікті» аударушы ғалым А.Егеубаев «етістіктің тұйық райы» деген түсініктеме береді [2, 51-б.]. Қазақ тілі білімінде тұйық етістік 1963 жылы К. Неталиеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі қимыл есімі» еңбегінде зерттелді. Осы еңбекте автор бұған дейін рай категориясының ішінде қарастырылып келген етістіктің бұл түрін жеке тақырып ретінде ұсынады. Себебін тұйық етістікте жақтық, шақтық, шарттық белгілерінің болмауымен байланыстырады [3]. К.Неталиеваның зерттеуіне дейін профессор Н.Сауранбаев тұйық етістікке рай түрі ретінде анықтама бергенмен, қимыл атаулық белгісін атап көрсетті. «*Тұйық рай* деп жүргеніміз – етістікке ұқсап жіктелмейді, яғни жақпен өзгермейді. Атауыш сөз сияқты септеледі, көптеледі, тәуелденеді» [4, 23-24-б.]. Қазақ тіл білімінің кейінгі жылдардағы теориялық зерттеулерін басшылыққа ала отырып, ғалым А.Салқынбай қимыл атауының ерекшелігі мен қызметіне назар аударады [5].

Түркі тілінде қимыл есімінің қалыптасуы жайлы пікір айтушылар оны орта түркілік дәуірден бергі кезеңге жатқызады. Мысалы, А.Кононов: «Руникалық түркі ескерткіштерінде –**мақ/-мек** қимыл есімі көрсеткіші ретінде қолданылмайды», – дейді [1, 3-б.]. Олай болса, қимыл есімін көне грамматикалық форма қатарына жатқыза алмаймыз. Қазіргі түркі тіліндегі бұл форманың әркелкілігі, даму сатысындағы айырмашылықтар да осы ойға жетелейді. Қимыл есімінің баяу даму себебі: түркі тілінің өзіне тән ерекшелігін, оның әр түрлі көсемше формаларын, алуан түрлі семантикалы қимыл атауын беретін көптеген морфемалардың болуымен байланысты болса керек.

Қазіргі түркі тілінде қимыл атауының үш формасы бар: **-мақ/ -мек** жұрнағы; **-урга/-ірге** күрделі жұрнағы; **-й/-у** жұрнағы арқылы жасалған қимыл атаулары. Зерттеушілер **=мақ/ =мек**

<i>Игілік М., Игілікова С.</i> Мифтік танымның символдық мәні-----	88
<i>Хамитова М.</i> «Тілдік тұлға» ұғымының қалыптасу және даму бағыттары -----	92
<i>Матжанова І.</i> «Құндылық» ұғымын танып-танытудағы ұстанымдар -----	95
<i>Ахметұлы Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» туралы -----	99
<i>Барменқұлова А., Тлегенова Г.</i> Мәтіндер корпусына морфологиялық аннотация жасаудағы статистикалық мәліметтер алу мүмкіндіктері-----	102
<i>Нұрбеков Т.</i> Қазақ ертегілеріндегі дүниетанымдық сипат -----	105
<i>Барменқұлова А.</i> Қазақ тіліндегі этномәдени бірліктердің берілуі -----	108
<i>Копеева А.</i> Арнайы мақсатта қолданылатын тіл мәселесі -----	111

2. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Жаңабекова А., Қожасметова А.</i> Қарсылық модальдылығының түрлері -----	116
<i>Әлімтаева Л., Тарихова Қ.</i> Қазіргі қазақ прозасындағы заттанудың қызметі-----	125
<i>Абитжанова Ж.</i> Қазақ тілінің түсіндірме сөздік түзу негіздерін жетілдіру мәселелері -----	131
<i>Ысқақ Б.</i> М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі мәсдар етістік: жұмсалымдық ерекшелігі -----	136
<i>Қушқимбаева А.</i> Жазушы Б.Сарыбай әңгімелеріндегі лирикалық-философиялық сарындар -----	140
<i>Рамазанов Т.</i> Коммуниканттың тұлғалық сипатын танытуда диалогтың орны -----	146
<i>Әбсаттар Ә.</i> Эмотивті-бағалауыштық лексиканы антропоэзектік тұрғыдан зерттеудегі ұстанымдар -----	153
<i>Сәрсенбай Ж.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативті тәжірибе: норма мен узус мәселелері-----	158
<i>Анарбекова Ұ.</i> Қазақ грамматологиясы: Ильминский еңбегі және Ыбырай тағылымы -----	162
<i>Каспихан Б.</i> Көне түркі жазуының генезисі А. Аманжолов зерттеулерінде -----	170
<i>Жандалиева Н., Абдрахманова Д.</i> Қазақ тілінің сөйленістеріндегі <i>а/ы</i> дыбыс алмасуының сипаты-----	176